

DOI 10.31392/ONP.2786-6890.2(1).2022.10
UDC 37.016-053.4:81-028.31]:81'23

**THE THEORETICAL
ASPECTS
OF PRESCHOOL
CHILDREN'S
AWARENESS
OF SPEECH AS
A PSYCHOLINGUISTIC
PHENOMENON**

Iryna Tovkach

*Candidate of Psychological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Pedagogy
and Psychology of Preschool Education,
National Pedagogical Dragomanov University,
Pyrohova str., 9, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-9398-6398>
e-mail: i.tovkach03@gmail.com*

Abstract. *This article is dedicated to the theoretical aspects overview of children's speech awareness problem as a psycholinguistic phenomenon. Awareness as one of the important aspects of a child's speech readiness for school has been studied by many foreign and domestic and scientists. It's important to emphasize, that the basis of awareness is the generalization of their own mental processes, which leads to children's mastery of the speech understanding process. One of the criteria of awareness is the coherence of internal and external, the coherence of thoughts, feelings and actions. Thus, psychologists and psycholinguists are well aware, that for a long period of time during the process of communicating with adults and peers, a preschool child focuses not on language awareness, but on a specific subject situation, that determines its understanding of words needed to communicate with adults and peers in everyday life. However, the very awareness of the language, its vocabulary (appropriately or inappropriately said words, phrases, sentences, etc.) is necessary for the child to further master the grammar of oral speech and elements of literacy and so on.*

The problem of preschool children psycholinguistic development has been constantly studied around the world, but in Ukraine, this issue has been started to be the subject of scientific interests and investigations only by few scientists. The analysis of psychological-pedagogical and psycholinguistic literature shows that this problem is not sufficiently covered both in the theoretical aspect and in the pragmatic plan of its implementation. The author's vision of the concept of "preschool child's speech awareness" is presented in this article. Work on mastering and understanding of preschool speech as a qualitative perception and understanding of what the child has mastered in practice, child's involvement in language and speech activities should be carried out not only taking into account age, but also the individuality of each child. The complexity of linguistic concepts, the diversity of opinions of scientists, summarizing them, students and practitioners need to give a clear idea of children's awareness of speech as a psycholinguistic phenomenon must be taken into account. The problems of development and testing of a training program with adults, practices of preschool education, aimed at preparing parents and teachers to form speech awareness in preschool.

Key words: *language, speech, speech activity, language comprehension, speech awareness, children of senior preschool age, psycholinguistic phenomenon.*

DOI 10.31392/ONP.2786-6890.2(1).2022.10

УДК 37.016-053.4:81-028.31]:81'23

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УСВІДОМЛЕННЯ ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ МОВЛЕННЯ ЯК ПСИХОЛІНГВІСТИЧНОГО ФЕНОМЕНУ

Товкач І. Є.

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки
і психології дошкільної освіти,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9398-6398>
e-mail: i.tovkach03@gmail.com

Анотація. Ця стаття присвячена висвітленню теоретичних аспектів проблеми усвідомлення дітьми дошкільного віку мовлення як психолінгвістичного феномену. Усвідомлення як один з важливих аспектів мовленнєвої готовності дитини до школи досліджувалося багатьма зарубіжними та вітчизняними та вченими. Варто відзначити, що в основі усвідомлення лежить узагальнення власних психічних процесів, що призводить до оволодіння ними. Одним з критеріїв усвідомлення – це узгодженість внутрішнього і зовнішнього, узгодженість думок, почуттів і дій. Так психологам, психолінгвістам добре відомо, що тривалий час дитина дошкільного віку в процесі спілкування з дорослими і однолітками орієнтується не на усвідомлення мови, а на якусь конкретну предметну ситуацію, яка визначає розуміння нею слів, необхідних для спілкування з дорослими і однолітками в повсякденному житті. Однак саме усвідомлення мови, її словникового складу (доречно або недоречно сказані слова, фрази, пропозиції та інше) необхідно дитині для подальшого оволодіння граматикую в усному мовленні та елементами грамоти тощо.

Проблема психолінгвістичного розвитку дитини дошкільного віку розвивалася і продовжує активно розвиватися в усьому світі, однак в Україні останнім часом ця проблема досліджується небагатьма вченими. Аналіз психолого-педагогічної та психолінгвістичної літератури показує, що дана проблема достатньо не освітлена як в теоретичному аспекті, так і в прагматичному плані її реалізації. Подано авторське бачення щодо поняття «усвідомлення дитиною дошкільного віку мовлення». Робота з оволодіння і усвідомлення дитиною дошкільного віку мовлення як якісного сприйняття і розуміння того, чим дитина опанувала практично, залучення її до мовної та мовленнєвої діяльності має здійснюватися не тільки з урахуванням вікових особливостей, а й індивідуальності кожної дитини. Беручи до уваги складність мовознавчих понять, різноплановість думок вчених, узагальнюючи їх, студентам і практикам необхідно дати чітке уявлення про усвідомлення дітьми мовлення як психолінгвістичного феномену. Подальшого вивчення вимагають проблеми розроблення та апробації тренінгової програми з дорослими, практиками дошкільної освіти, спрямованої на підготовку батьків та педагогів до формування усвідомлення мовлення дітьми дошкільного віку.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєва діяльність, розуміння мови, усвідомлення мовлення, діти старшого дошкільного віку, психолінгвістичний феномен.

Вступ та сучасний стан проблеми дослідження. Проблема психолінгвістичного розвитку дитини дошкільного віку розвивалася і продовжує активно розвиватися в усьому світі. Про це свідчать роботи (О. Гвоздева, А. Залевської, О. Леонтьєва, Л. Калмикової, А. Лурії, Т. Чернігівської, С. Цейнтлін і багатьох інших). Однак в Україні за останній період часу ця проблема досліджується небагатьма вченими. Серед них: Л. Калмикова, Т. Піроженко, Н. Харченко та ін.

Так, Л. Калмикова досліджує проблему становлення мовної особистості на дошкільному етапі онтогенезу в зв'язку з розвитком мови як активності, так і в якості діяльності. Вона зазначає, що мовленнєва діяльність дошкільників розвивається, якщо їхнє внутрішнє мовлення починає приймати участь в розгортанні думки в усне висловлювання в акті говоріння і навпаки, згортанні сприйнятого висловлювання при аудіюванні мовлення [6; 7].

Н. Харченко у своєму дослідженні розкриває проблему формування у дітей старшого дошкільного віку умінь будувати міркування, а також проблему розвитку аудіювання у дітей старшого дошкільного віку [12; 13]. Аналіз психолінгвістичної літератури і практики підготовки фахівців з дошкільної освіти у вищій школі показує, що дана проблема достатньо не освітлена як в теоретичному аспекті, так і в прагматичному плані її реалізації.

Як показують спостереження за діяльністю вихователів, не випадково більшість практиків з дошкільної освіти або взагалі не мають психолінгвістичних знань про особливості мови, мовлення дитини, вміння, навички та компетентності в області здійснення доцільного професійного мовленнєвого спілкування зі своїми колегами, вихованцями та їх батьками, або набувають такий досвід емпіричним, інтуїтивним шляхом, що не завжди дає ефект в їхній професійній діяльності.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є висвітлення теоретичних аспектів проблеми психолінгвістичних феноменів усвідомлення дитиною дошкільного віку мовлення, його істотних ознак і особливостей тощо. Завданнями визначені такі: *здійснити* рефлексивно-аналітичний огляд ключових понять у наукових дослідженнях, *окреслити* сутнісні характеристики феноменів «усвідомлення дитиною мови», «усвідомлення дитиною старшого дошкільного віку мовлення» і пов'язаної з ними проблеми мовленнєвої діяльності зокрема; теоретично *обґрунтувати* та *довести* необхідність орієнтування студентами та практиками в цих термінах і особливостях усвідомлення дітьми старшого дошкільного віку мовлення.

Для реалізації мети і завдань дослідження ми використали наступні переважно теоретичні **методи дослідження**. Зокрема, аналіз психолого-педагогічних, навчально-методичних джерел, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння та емпіричних відомостей щодо формування усвідомлення мовлення дитиною старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, недостатньо повна характеристика феноменів «розуміння мови», «усвідомлення дитиною мовлення» і пов'язаної з ними проблеми мовленнєвої діяльності зокрема, в науковій літературі певною мірою ускладнює подальше їх розуміння студентами і практиками дошкільної освіти. Необхідно розібратися в термінах і особливостях розуміння мови та усвідомлення дітьми дошкільного віку мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених вивченню категорій «усвідомлення дитиною мови», «усвідомлення дитиною старшого дошкільного віку мовлення» показує, що ця проблема органічно впливає з психологічної пробле-

матики мовленнєвої діяльності, однак виступає як психолінгвістична, спрямована на професію вихователя дітей дошкільного віку.

На думку Л. Виготського «інструментальне» мислення передує мові, а точніше говорінню і абсолютно незалежне від нього (говоріння-називання) [3]. Зокрема, психолог вийшов на розуміння мови як засобу соціального спілкування, засобу вираження і розуміння [3]. Психологію процесу розуміння і його вплив на розвиток мови дитини розкрив у своїх працях Г. Костюк. Так учений вказує на складну взаємодію процесів розуміння, мови і мислення. Він розмірковує так:

- а) щоб мовні засоби стали засобами розуміння, ними треба опанувати;
- б) оволодіти ними – це перш за все зрозуміти їх зміст;
- в) тільки зрозуміле може стати знаряддям подальшого розуміння.

На відміну від сприйняття мови, розуміння мови є когнітивною операцією осмислення і засвоєння інформаційного повідомлення або тексту на підставі сприйняття семантичного змісту висловлювань, їх розумової обробки із залученням імпліцитного плану тексту, процедур пам'яті.

Розуміння мови реалізується у взаємодії усвідомлюваного і неусвідомлюваного, вербалізованих і того, що не підлягає вербалізації, не є простим відтворенням задуму адресата та змісту його повідомлення, воно є творчим процесом зв'язки сприйнятого з інформацією, що зберігається в пам'яті адресата з урахуванням процедур категоризації, а також обробки і переробки інформації, які визначають формування відмінного від породженого промовистою змісту, хоча і в межах заданих смислів [8].

Варто зазначити, що лінгвістичний підхід до проблеми розуміння полягає в прагненні знайти витоки самого розуміння в перетвореннях структур мови. Розуміння, як результат трансформації поверхневою структури пропозиції в глибинну репрезентацію, що складається з простих конструкцій є однією з перших гіпотез про нього (розуміння), що належить Н. Хомському і Дж. Міллеру.

Отже, якщо лінгвістичний підхід аналізує розуміння висловлювання з аудіювання (слухання), які не беруть участі в комунікативному акті, то процесуальний спочатку розглядає розуміння мови як компоненти структури ситуації спілкування, засобу спілкування.

Поняття «усвідомлення дитиною мови» увійшло в науковий обіг порівняно недавно. Його поява безпосередньо пов'язується з працями М. Кольцової яка досліджувала фізіологічні механізми розвитку процесу узагальнення у дитини. М. Жинкін пише, що треба бачити речі, рухатися серед них, слухати, відчувати – словом накопичувати в пам'яті всю сенсорну інформацію, яка надходить в аналізатори. Тільки в цих умовах мова сприймається слухом, з самого початку обробляється як знакова система та інтегрується в акті семіозису (процесу інтерпретації знаку чи породження значення) [4].

Варто відзначити, що в основі усвідомлення лежить узагальнення власних психічних процесів, що призводить до оволодіння ними. Одним з критеріїв усвідомлення – це узгодженість внутрішнього і зовнішнього, узгодженість думок, почуттів і дій. Так психологам, психолінгвістам добре відомо, що тривалий час дитина дошкільного віку в процесі спілкування з дорослими і однолітками орієнтується не на усвідомлення мови, а на якусь конкретну предметну ситуацію, яка визначає розуміння нею слів, необхідних для спілкування з дорослими і однолітками у повсякденному житті. Однак саме усвідомлення мови, її словникового складу (доречно або недоречно сказані слова, фрази, пропозиції та інше) необхідно дитині для подальшого оволодіння граматикую в усному мовленні та елементами грамоти

і при освоєнні граматики рідної мови в початковій школі [5]. Так, на думку Н. Золотової усвідомлення (мова 2) формується у дітей з дошкільного дитинства і може проводитися як свій власний, природно метамовний в процесах спілкування і пізнання, як продукт спостережень і узагальнень, хоча це емпіричні, мимовільні, ненавмисні, неусвідомлені узагальнення, які не пов'язані з визначенням граматики [5]. Л. Калмикова пише, про те, що усвідомленість слід пов'язувати з другим етапом у засвоєнні дітьми дошкільного віку мовлення, з розвитком в них рефлексії над мовою і мовою, з їх метамовленнєвим розвитком і т. ін. [7]. Також усвідомлення мовлення є одним з важливих аспектів мовленнєвої готовності дитини до школи. Варто зазначити, що ця проблема досліджувалася багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими (Л. Виготський, А. Богуш, Л. Журова, Д. Ельконін, С. Карпова, Н. Маліновська, Ф. Сохін та ін.). Зокрема, Л. Виготський усвідомлення мовлення у функціональному та структурному відношенні називає особливою, самостійною формою мовлення, оскільки воно за своєю психічною природою суб'єктивно не усвідомлюється дитиною ще як внутрішнє мовлення і не виокремлюється нею від інших форм мовлення. Він наголошує, що це мовлення може функціонувати тільки в ситуації, яка спонукає дитину до соціального мовлення [3]. Тому в нашому дослідженні усвідомлення дитиною дошкільного віку мовлення розуміємо як якісно інше сприйняття і розуміння того, чим дитина оволоділа практично, тобто з її свідомістю, метамовною діяльністю, доступною старшому дошкільнику для того, щоб на елементарному рівні усвідомлювати будову мовлення, його форму, звуковий склад слова, словесний склад речення тощо.

Важливо зазначити, що усвідомлення мовлення формується у дитини не відразу. Спочатку вона сприймає і розуміє мову не усвідомлено, опановує свою мову шляхом наслідування мови дорослих. Загальновідомим є факт, що у дитини дошкільного віку, в першу чергу слід формувати розмовну мову, для якої характерно оперування не так поняттями, скільки уявленнями [3; 6; 7]. З віком і в своєму індивідуальному темпі розвитку, дитина не тільки розуміє рідну мову, але все більше починає усвідомлювати звукову сторону рідної мови. Далі, за даними психологів (Б. Ананьєв, Л. Журова, Д. Ельконін та ін.), розвиток усвідомлення звукового ладу мови є центральним моментом засвоєння мови в дошкільному віці. Воно є основою засвоєння граматичної сторони рідної мови, а також виступає передумовою нового етапу засвоєння звукової сторони мови. Підтвердженням цього є розробка Д. Ельконіна методики формування звукового аналізу на основі теорії П. Гальперіна про поетапне формування розумових дій, а до дошкільного віку методику адаптували Л. Журова, Ф. Сохін та інші. Тому особливе місце в дослідженнях мовлення дитини дошкільного віку відводиться вивченню ролі мови як знакової системи, яка служить найбільш ефективно підтримкою при здійсненні будь-яких логічних операцій [1-3; 6; 7; 10].

Отже, усвідомлення і самовираження – вагомим досягненням дитини дошкільного віку. Ця проблема гостро стоїть перед наукою і вимагає посилення розумового (раціонального) процесу, спрямованого на аналіз, розуміння, усвідомлення себе, своїх дій, мови, чуттєвого досвіду, ставлення до інших, прояви індивідуально-творчих здібностей тощо.

Так, І. Красільнікова вважає, що особливе значення має формування у дитини дошкільного віку елементарного усвідомлення чужий і своїй промові, коли предметом уваги і вивчення дітей стає сама мова, її елементи. Формування мовної рефлексії (усвідомлення власного мовної поведінки, мовних дій), довільності мовлення становить найважливіший аспект підготовки до навчання писемного мов-

лення. Дана якість є складовою частиною загальної психологічної готовності дитини до школи. Розвиток у дошкільників довільності й рефлексії усного мовлення є основою для подальшого оволодіння письмовою мовою [9]. Педагог підкреслює, що показниками певного рівня усвідомлення мови і готовності до навчання грамоти є такі вміння:

- зосереджувати свою увагу на виробленні завдань довільно і навмисно будувати свої висловлювання;
- вибирати мовні засоби, що найбільш підходять для виконання вербального завдання;
- міркувати про можливі варіанти його вирішення;
- оцінювати виконання вербального завдання [9].

Таким чином, теоретичний аналіз проблеми усвідомлення мовлення, здатності до рефлексії, проявляється у:

- бажанні дитини задавати питання, у самосвідомості (як інтересу до самозміни), виокремлюючи таким чином невідоме від відомого;
- зверненні до основ власних дій і дій інших людей (дорослих і однолітків), за спільним рішенням життєво необхідних завдань та ін.;
- забезпеченні послідовного розвитку суспільства і взаєморозуміння між її членами на сучасному етапі, що є важливим аспектом психолінгвістичного розвитку особистості.

При цьому переконані, що робота з усвідомлення дітьми дошкільного віку мовлення як якісно іншого сприйняття і розуміння того, чим діти оволоділи практично, залученням їх до активної мовленнєвої діяльності, яка супроводжує інші види дитячої діяльності, повинно здійснюватися не тільки з урахуванням вікових, але й індивідуальних особливостей кожної дитини, її інтересів, бажань, намірів, переваг тощо [11, 136-140]. І абсолютно точно - неможливо здійснювати індивідуалізацію дітей без індивідуалізації дорослих як наставників, радників, які допомагають кожному мислити в найкращий спосіб в процесі оволодіння основами грамоти, що передбачає вмотивованість дитини до оволодіння початковими навичками читання і письма, здатності до фонематичного сприйняття, звукового аналізу елементів мови тощо; забезпечують успішну комунікацію тощо.

Отже, явище усвідомлення дитиною мовлення неможливо віднести тільки до сфери мовознавства, тому в його формуванні та виявленні бере участь не тільки лінгвістична наука, а й педагогіка, психологія, фізіологія. Тому цей феномен викликає багато суперечок.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Зі сказаного вище, можемо зробити висновок про те, що усвідомлення дитиною дошкільного віку мовлення в психолінгвістиці представлено концепціями як зарубіжної, так і вітчизняної психолінгвістики. Однак за останні роки обмаль науковців висвітлюють зазначену проблему у вітчизняній науковій літературі і це ускладнює подальше її розуміння як студентами, так і практиками дошкільної освіти, що на наш погляд, може негативно впливати на якість дошкільної освіти в Україні та мовленнєву підготовленість дітей старшого дошкільного віку до навчання у школі.

Беручи до уваги складність мовознавчих понять, різноплановість думок педагогів, психологів, лінгвістів та інших вчених, узагальнюючи їх, студентам і педагогам-практикам необхідно дати чітке уявлення про усвідомлення дітьми дошкільного віку мовлення в сучасній психолінгвістиці, що можливо здійснити при вивченні курсу «Дошкільна лінгводидактика», проведенні семінарів, вебінарів,

тренінгів тощо, використовуючи досягнення сучасного наукового вчення про мовну та мовленнєву діяльність.

Подальшого вивчення вимагають проблеми розроблення та апробації тренінгової програми зі студентами, практиками дошкільної освіти, спрямованої на підготовку батьків та педагогів до формування усвідомлення мовлення дітьми старшого дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональных систем. Москва : Наука, 1980. 197 с.
2. Белянин В. П. Психолінгвістика. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2003. 232 с.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология [под ред. В. В. Давыдова]. Москва : АСТ : Астрель : Люкс, 2005. 67 с.
4. Жинкин Н. И. Язык – речь – творчество : исследование по семиотике, психолінгвістике, поэтике : избр. тр. Москва : Либринт, 1998. 366 с.
5. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса современного русского языка : монография. Изд. 2-е, испр. Москва : Эдиториал УРСС, 2005. 352 с.
6. Калмикова Л. О. Психологія формування мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку : монографія. Київ : Фенікс, 2008. 497 с.
7. Калмикова Л. О. Перспективність і наступність в навчанні мови й розвитку мовлення дітей дошкільного і молодшого шкільного віку : психолінгвістичний і лінгвістичний виміри : навч.-метод. посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. 448 с.
8. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес : психічний розвиток особистості / За ред. Л. М. Проколієнко. Київ : Рад. школа, 1989. 608 с.
9. Красильникова Л. В. Развитие речевой активности детей 6-7 лет. Москва : Сфера, 2011. 199 с.
10. Леонтьев А. А. Психология общения. Москва : Смысл : ИЦ Академия. 2008. 368 с.
11. Товкач І. Є. Характеристика підгруп старших дошкільників за рівнями прояву пізнавальної активності та взаємозв'язку між її структурними компонентами в мовленнєвій діяльності. *International Scientifical-Praktikal Conference Actual questions and problems of development of social sciences : Conference Proceedings, June 28-30, Kielce, 2016*. P. 136-140.
12. Харченко Н. В. Формування у дітей старшого дошкільного віку умінь будувати міркування : автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00. Київ, 2005. 20 с.
13. Харченко Н. В. Як діти дошкільного віку розуміють денотативне (референтне) значення слова. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*, 2018. 1(2). С. 93-99.

REFERENCES:

1. Anohin, P. K. (1980). *Uzlovyie voprosy teorii funktsionalnyih sistem* [Key questions of the theory of functional systems]. Moskva : Nauka [in Russian].
2. Belyanin, V. P. (2003). *Psiholingvistika*. Moskva : Moskovskij psihologo-socialnyj institut [in Russian].
3. Vyigotskiy, L. S. (2005). *Pedagogicheskaya psihologiya* [Pedagogical psychology] V. V. Davyidov (Ed.). Moskva : AST : Astrel : Lyuks [in Russian].
4. Zhinkin, N. I. (1998). *Yazyk – rech – tvorchestvo : issledovanie po semiotike, psiholingvistike, poetike* [Language – Speech – Creativity : A Study in Semiotics, Psycholinguistics, Poetics] : *izbrannyie trudyi*. Moskva : Libirint [in Russian].

5. Zolotova, G. A. (2005). Oчерк funktsionalnogo sintaksisa sovremennogo russkogo yazika : [Sketch of the functional syntax of the modern Russian language] : monografiya. Izd. 2-e, ispr. Moskva : Editorial URSS [in Russian].
6. Kalmykova, L. O. (2008). Psykholohiia formuvannia movlennievoi diialnosti ditei doshkilnogo viku [Psychology of formation speech activity in children and preschoolers] : monohrafiia. Kyiv : Feniks [in Ukrainian].
7. Kalmykova, L. O. (2017). Perspektivnist i nastupnist v navchanni movy y rozvytku movlennia ditei doshkilnogo i molodshoho shkilnogo viku : psykholinhivistychnyi i linhvistychnyi vymiry [Prospects and advances in naval movi y rozvitku milennya ditey preshkilnogo i young schoolchild viky : psikholingivistichnyi i lingvistichnii vimiri] : navch. metod. posibnyk. Kyiv : Vydavnychyiy Dim «Slovo» [in Ukrainian].
8. Kostiuk, H. S. (1989). Navchalno-vykhovnyi protses : psykhhichni rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of personelity]. L. M. Prokoliienko (Ed.). Kyiv : Rad. Shkola, 608 [in Ukrainian].
9. Krasilnikova, L. V. (2011). Razvitie rechevoy aktivnosti detey 6-7 let [The development of speech activity in children 6-7 years old]. Moskva : Sfera [in Russian].
10. Leontev, A. A. (2008). Psihologiya obscheniya [Psychology of communication]. Moskva : Smyisl : ITS Akademiya [in Russian].
11. Tovkach I. Ye. (2016). Kharakterystyka pidhrup starshykh doshkilnykiv za rivniamy proiavu piznavalnoi aktyvnosti ta vzaiemozviazku mizh yii strukturnymy komponentamy v movlennievii diialnosti [Characteristics of subgroups of older preschoolers by levels of cognitive activity and the relationship between its structural components in speech activity]. *International Scientifical-Praktikal Conference Actual questions and problems of development of social sciences : Conference Proceedings, June 28-30, Kielce, 136-140* [in Ukrainian].
12. Kharchenko N. V. (2005). Formuvannia u ditei starshoho doshkilnogo viku umin buduvaty mirkuvannia [Formation in children of the senior preschool age ability to build considerations]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Kharchenko N. V. (2018). Yak dity doshkilnogo viku rozumiiut denotatyvne (referentne) znachennia slova [As preschool children understand the denotative (reference) meaning of a word]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii : Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series : Psychological Sciences, 1(2), 93-99* [in Ukrainian].